

„VÁR ÁLLOTT, MOST KŐHALOM...”

(A *Querela Hungariae*-toposz motívumai 18–19. századi hazai romleírásokban)*

A történeti érdekű régi hazai épületek, elsősorban várak romjainak 19. századi leírásaiban és ábrázolásaiban¹ a mulandóság eszméje, illetve az emlékek régiségértékéből² fakadó emelkedettség gyakran kapcsolódott össze a nemzeti érzéssel és szemlélettel. A részben a romantika eszmerendszerében gyökerező, hazafias indíttatású nemzeti emlékkultusz³ körébe sorolható alkotásokon a hazai történelem sokszor csupán romokban megmaradt emlékeit – akár a nemzet egykori nagyságának bizonyítékaiként, akár megpróbáltatásainak tanúiként értékelték vagy értelmezték őket – egy sajátos aura, bűverő övezte. A romok tárgyai, ábrázolásaik és leírásaik pedig eszközei lettek a nemzeti múlt iránti áhítatos tiszteletnek.

A hősi és tragikus képzetnek, mely a nemzet egykori dicsőségére és virágzására, majd sorsának szomorú változására emlékeztető, ellenség által lerontott épületek maradványaihoz tapadt,⁴ irodalmi és történeti tudatunkban több évszázados hagyománya van. Múlt századi továbbélésében szerepet játszott az is, hogy a 18–19. század fordulóján megerősödő topográfiai mozgalom képviselői, az újságokban és a folyóiratokban publikáló tudósok és amatőr régiségbúvárok a hazai művészeti és építészeti emlékek ismertetésekor gyakran támaszkodtak a korábbi irodalmi és történeti forrásokra.

Mivel az autonóm vizuális szemlélet kialakulásának eme kezdeti időszakában a korban uralkodó irodalmias műveltséghez nemcsak a képzőművészet befogadónak, hanem legtöbb művelőjének szemléletét is erőteljesen befolyásolta, a nemzeti romokhoz

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az OTKA (D 25048) támogatásával készült.

¹ KESERŰ Katalin, *Várábrázolások: Táj és történelem a historizmus festészetében Magyarországon = A historizmus művészete Magyarországon*, szerk. ZÁDOR Anna, Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1993, 223–241; RÓZSA György, *Városok, várak, kastélyok: Régi magyarországi látképek*. Bp., HG és Társa Kiadó Kft., 1995.

² *Kunstwerk oder Denkmal? Alois Riegls Schriften zur Denkmalpflege*, Hrsg. Ernst BACHER, Wien, 1995 (Studien zu Denkmalschutz und Denkmalpflege, 15).

³ KOVALOVSKY Mária, *A képzeletbeli emlékmű (Emlékműtervek Magyarországon az 1840-es években)*, MűvÉrt, 1982/1; MAROSI Ernő, *A Magyar Tudományos Akadémia szerepe a régészet és a művészettörténet kezdeteinél = A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században*, szerk. SZABÓ Júlia, MAJOROS Valéria, Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1992, 85; Uő., *Műemlékvédelem – az örökség hagyományozása = A magyar műemlékvédelem korszakai*, szerk. BARDOLY István, HARIS Andrea, Bp., Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996, 15.

⁴ „Honfibút, nemzeti gyászt intonált” a Bél Mátyás *Notitiájában* megjelentetett, a visegrádi romokat ábrázoló metszet felirata, mely a „királyi székhely vesztét siratja”: *Triste rudus Visegradii. Matthiae BELII Notitia Hungariae novae geographico historica*, III, Viennae, Straub, 1737, 486–505; MAROSI Ernő, *Visegrád a nemzeti tudatban. Művészettörténeti adalékok*, ArsHung, 1988/1, 7.

kapcsolódó irodalmi toposz a történeti tájfestészetet is sajátos jelentéstartalommal gazdagította. A romábrázolások ikonográfiai hátterének, jelentésrétegeinek kutatásakor ezért tűnik szükségesnek a motívum irodalmi forrásainak (legalább vázlatos) vizsgálata.

A felvilágosodás és a korareformkor hazai sajtóirodalmában egyre határozottabban kezdett körvonalazódni azoknak az értékszempontoknak egy része, amelyek – napjainkig ható érvénnyel – fontossá és indokolttá tették a művészeti és építészeti emlékekkel való foglalkozást. Új, hazafias tartalmat kapott a nemzeti múlt tárgyi emlékeinek megbecsülése, illetve felértékelődött tudományos-történeti forrásértékük.

Az ismertetések egy része a történeti források (például Bonfini, Galeotto, Oláh Miklós) alapján a „Magyar Régiségnek [...] ditsőséges maradványát és [...] régi fényességének [...] jeles képét”⁵ – az egykori pompás visegrádi, váci, székesfehérvári épületeket – felfokozott hazafias büszkeséggel igyekezett – legalább képzeletben – rekonstruálni. A leírások szerzői a nemzeti öntudat erősítésével párhuzamosan javítani szándékozták pozícióinkat abban a művelődési versenyben is, amelyben az európai nemzetek kulturált-ságának foka a reneszánsz óta – többnyire az ókori klímaelméletekre alapozott nemzet-karakterológiai megítélések alapján – vetetett össze. A felvilágosodás művelődési mozgalmának képviselői a hazai kultúra szellemi hagyományainak és tárgyi emlékeinek összegyűjtésével a kritikus külföldnek is be akarták bizonyítani, hogy a magyaroknak már a korábbi időkben sem csupán a fegyverforgatáshoz volt érzékük, hanem a „szép mesterségekhez” és a tudományokhoz is.⁶ A régebbi írók, költők munkái, illetve a nyelvemlékek mellett idővel a régészeti leletek, a gyűjteményekben megőrzött művészeti alkotások és az építészeti emlékek – a „világszerte híres maradványok”⁷ – is kezdtek fontos részeivé válni ennek az emlékműnek.

Az emlékkultusz másik aspektusát azok az írások jelentették, amelyek a nemzet egykori dicsőségét, nagyságát bizonyító régi fényes épületek – leggyakrabban Visegrád⁸ – lerontott maradványai kapcsán a nemzet gyászos, szomorú sorsán merengtek.

Ennek az irányzatnak egyik előzménye az az ókori irodalmi hagyomány volt, amely az építészeti emlékek pusztulásának említésével a hírnév, a hatalom és a dicsőség mulandóságát hangsúlyozta.⁹ Hosszú múltra tekintett vissza az egykor legyőzhetetlennek tartott birodalom szívének, Róma városának ókori romjainak kapcsolódó toposz története is. Janus Pannoniusnak *Róma a zarándokhoz* című verse¹⁰ (1458) éppúgy azt visszhangoz-

⁵ Hazai Tudósítások, 1806, 235.

⁶ TARNAI Andor, „*Extra Hungariam non est vita...*” (Egy szállóige történetéhez), Bp., Akadémiai, 1969; SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., OSZK, 1989, 34; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a 18. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1996, 154.

⁷ Tudományos Gyűjtemény, 1827, II, 46.

⁸ Visegrád nemzeti toposzá válásáról: MAROSI, *Visegrád...*, i. m.; KESERŐ, *Várábrázolások...*, i. m., 227–228.

⁹ „Mínthogy már ma e’ hajdan kies Városnak helyén nem lát egyebet az utazó, a’ rakás köveknél, ide illik Timonnak ama verse: [...] Nézd Visegrád régi ’s mai állapotját, / Tsudáld abban Isten’ s ebben ember újját.” (Mindenek Gyűjtemény, 1790, III, 189–190.)

¹⁰ „[...] Vendégem vagy, s én. Quirinusnak városa, kérlek: / Hogy mikor enged időd, s rádél a lelki magány, / Jámbor gondod légyen a romjaimon lepihenni, / Úgy lásd épségben majd a hazád falait: / Vagy ha

za, hogy „a romok árulkodnak az egykori nagyságról”, mint Hildebert de Lavardin, Petrarca vagy Aeneas Sylvius Piccolomini e témájú írásai.¹¹ A hatalom és a szerencse forgandóságának eszméje, mely a középkor óta legszemléletesebben a Vanitas-ábrázolásokban öltött testet, az ember által létrehozott épületek pusztulásának melankolikus átérzésével az európai szentimentalizmus és romantika romkultuszában is szerepet kapott.

A „mulandóság” sorsának¹² univerzális képzete a 18–19. századi hazai romleírások egy részében sajátos formában nyert kifejezést. Az elmúláson való merengés tárgya gyakran volt a nemzeti történelem kiemelkedő eseményeihez, korszakaihoz kapcsolódó épületek romja. A nemzet egykori nagyságát tanúsító épületek maradványaiból áradó gyászt és szomorúságot néhány szerző ahhoz hasonló fordulatokkal érzékeltette, mint amilyeneket az ország keserves sorsát, megpróbáltatásait panaszló korábbi leírásokban, költeményekben találunk. Úgy tűnik, a korszak sajtóirodalmában – éppúgy, mint költészetében – továbbélnek a 16–17. századi panaszirodalom motívum- és kifejezésrendszérének, illetve szemléletének egyes elemei.

Az irodalomtörténet-írásban elsősorban Tarnai Andor úttörő tevékenysége nyomán¹³ újabban megélnéül toposzkutatások¹⁴ megerősítették azt a feltételezést, hogy a „Querela Hungariae”-a, a „Magyarország panasz”-motívum több évszázados formálódás során önálló irodalmi toposzá vált. Az eredetileg külföldi szerzők által kialakított „propugnaculum et antemurale Christianitatis”, azaz a „kereszténység pajzsa, védőbástyája” toposzban a 16. század elejéig a magyarok hősi erénye, katonai bátorsága az ország természeti gazdagságával (fertilitas Pannoniae)¹⁵ kapcsolódott össze. A Hunyadiak törökellenes küzdelmei jogán a nándorfehérvári diadal óta büszkén és öntudatosan viselt to-

sietsz, hát egyszer nézz rám könnyeli szemmel: / Lásd milyen lettem hajdani fényem után!” JANUS PANNONIUS *Versei*, vál., szerk. KARDOS Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1972, 133–134.

¹¹ Françoise CHOAY, *Das architektonische Erbe, eine Allegorie: Geschichte und Theorie der Baudenkmale*, Braunschweig–Wiesbaden, 1997, 31–37; RITÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Csezmiczétől Pannóniáig: Janus Pannonius első látogatása Rómában = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, JPTE, 1998, 8. Róma romjaiban a világ egykori királynőjének „szánalmasan szétromcsolt hulláját” szemléli a 16. század első évtizedeiben Jacob Wimpfeling német humanista is; *Emlék márványból vagy homokközből*, vál., ford., bev. MAROSI Ernő, Bp., Corvina, 1976, 142.

¹² Tudományos Gyűjtemény, 1818, VI, 51–53.

¹³ TARNAI, *Extra...*, i. m.; Uő., *A toposz-kutatás kérdéseiről*, Lit, 1975/1, 66–74.

¹⁴ IMRE Mihály, *A Querela Hungariae toposz kialakulása a 16. század költészetében*, StudLitt, 1991, 9–48; HOPP Lajos, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Bp., Balassi, 1992; *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, StudLitt, 1994, ebben különösen: IMRE Mihály, *A Querela Hungariae toposz retorikai gyökerei*, 7–21; Uő., *„Magyarország panasz”: A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, KLTE, 1995; Uő., *A kereszténység védőbástyája (Egy irodalmi toposz XVI. századi változatai) = Hagomány és korszerűség a XVI–XVII. században*, szerk. PETERCSÁK Tivadar, Eger, Dobó Vármúzeum, 1997 (Studia Agriensia, 17), 217–233.

¹⁵ HAGYMÁSI Bálint: *Magyarországhoz* (1509): „Boldog lehetsz szerencsés Magyarország, / derűs éghajlat fürdeti a tájad, / kerek világon sehol gazdagabb föld, / termékenyebb táj nincsen a tiédnél. / Bányája nincs különb Hispániának, / nálad nemesb fémet nem szül Corinthus... / Műveltek ifjaid s tiéd a bánya... / Isten kegyéből kincsben, gazdagságban / el nem maradsz te egyetlen országtól, / de túl ezen, miket magad tápláltál, / a becsület, erény, hírnév díszével / a kincseidnél büszkébben ragyoghatsz...” *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, vál. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1982, 223.

posz tartalma a mohácsi csatavesztés, majd az ország három részre szakadása után jelentősen módosult. A keresztény hitet védő erkölcsi kitartás eszménye a nemzet tudatában a katonai sikertelenségek ellenére is megmaradt, a virágzó, termékeny ország képze azonban megváltozott. A török elleni harchoz külföldi segítségért folyamodó diplomáciai jelentésekben, a történetírók munkáiban és a költészetben egy kirabolt, martalócok dúlta, romba döntött ország képe kezd – gyakran a díszeitől megfosztott, szenvedő, panaszkodó Hungaria vagy Pannonia alakjában – testet öltetni. A védőbástya-gondolat „egyre inkább a múlt – mind tündöklőbb – része lesz.”¹⁶

Az évszázadok folyamán a *Querela Hungariae*-toposznak két variánsa alakult ki. A neolatin-humanista költők, történetírók gyakran említik azokat a nemzeti vonatkozású történeti eseményeket, amelyek a múlt dicsőségét elevenítik fel. A szétdőlt, pusztuló, elnéptelenedő országrészeknek, az egykori pompás épületek szomorú romjainak szembeállítását a Hunyadiak katonai diadalaiival vagy a művelődésnek Európa-szerte elismert Mátyás-kori virágzásával a végzetes értékvesztésnek, értékkülönbségnek még nagyobb hangsúlyt adott, még jobban elmélyítette a veszteségtudatot.

A panaszirodalom másik ágát azok a magyar nyelvű, biblikus hangvételű jeremiádák képviselték, amelyekben alig találunk konkrét utalásokat a nemzeti történelem eseményeire. A siratás, a siralom, a panasz ősi, archetipikus formáinak korszakokon¹⁷ és földrajzi régiókon átívelő hagyományrendszeréhez kapcsolódik ez az irányzat. Történet-szemléletét sajátos redukció jellemzi: „általában csak annyi jelenik meg a történelemből, ami párhuzamos a Biblia historikumával [...], elhomályosulnak a korábban érvényesnek tartott nemzeti attribútumok [...], érdektelenné válnak a bűnbocsánat megszerzésének teológiai modellezett folyamatában.”¹⁸

A *Querela Hungariae*-toposz mindkét irányzatának fontos eleme volt az egykori erős épületek ellenség által történt kíméletlen elpusztításának említése. A motívum egyik előzménye a szintén ókori hagyományokra visszavezethető reneszánsz várossiratató (*lamento*).¹⁹ A siratás ezekben – a hazai forrásokhoz hasonlóan – gyakran a dicsérettel párhuz-

¹⁶ IMRE, *A kereszténység... i. m.*, 222. A felfokozott válságszituációk sorozata természetesen nemcsak defenzív szemléletet alakított ki, hanem aktív, harcias magatartásra is ösztökélt. A törökellenes harcra buzdító nemesi mozgalomnak a 17. századi hazai irodalomban és képzőművészetben jelentkező propagandisztikus tendenciáiról: GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet*. Bp., Képzőművészeti, 1986; Uő., *Válsághelyzet és képzőművészeti válaszok a 17–18. századi Magyarországon = Sub Minervae Nationis Praesidio: Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára*. Bp., ELTE Művészettörténeti Tanszék, 1989, 51–55.

¹⁷ *Siratóének Magyarországról, mikor a tatárok pusztították (1242) = Hét évszázad magyar versei*, I, Bp., Szépirodalmi, 1972, 139–147.

¹⁸ IMRE, *Magyarország panasz... i. m.*, 213–216.

¹⁹ Jacob Wimpheling panaszja az antik Róma épületeiben bekövetkezett népvándorlás-kori pusztításokról a műfaj számos retorikai elemét tartalmazza: „Úgy látszik, mintha az idő, mint a halandók dicsőségének irigye, nem bízott volna teljesen csak a maga erőiben, és szövetkezett volna a sorssal, meg a szentségtelen és gyalázatos barbárokkal, akik az ő mohó ráspolyához és mérges harapásához kegyetlen dühvel, tüllel és vassal s mindazzal hozzájárultak, ami csak alkalmas volt a lerombolására. Így azokat a nevezetes műveket, amelyek manapság virágzóbbak és szebbek lehetnének, mint valaha, felperzelte és szétzúzta ezeknek az elvetemült embereknek, sőt vadállatoknak bűnös dühöngése és irgalmatlan rohama.” *Emlék márványból... i. m.*, 142.

zamosan jelenik meg, „hiszen még megrázóbb a sirató, ha veszteségünk az elvesztett értékek laudatiójának tükrében jelenik meg.” Az 1544-ben Krakóban megjelent *Pannoniae luctus* című, 88 verset tartalmazó gyűjtemény egy részét is a mohácsi csata után elesett várakat, városokat sirató alkotások tették ki:

Pannóniának ragyogó dísze, csillaga, ősi Budánk te,
Sok császár született itt, ugyanannyi király.
Oly szomorú most nézni reád (ám azt se lehet már),
Hulltod hogy lehetett dicstelen, ily nyomorú.²⁰

A motívum másik – ószövegségi – előképe abban a 79. zsoldárban fedezhető fel, amely jelentős szerepet játszott a *Querela Hungariae*-toposz „jeremiádás” irányzatának formálódásában: „A templomát veszített nép esedezése a gúnyolódó ellenség ellen. 1. Aszáf zsoldára. Oh Isten, pogányok jöttek be örökségedbe, megfertőztették szent templomodat, Jeruzsálemet kőhalommá tették.”

Megjelenik ugyanakkor a motívum a neolatin-humanista költők munkáiban is: Georg Purkircher (1530–1578) pozsonyi német orvos és humanista költő *Psalmus LXXIX.* című költeményében (1566) itt talál analógiát a magyarországi eseményekre:

Ott, hol az udvarházak tornyai felmagasodtak,
Ott már nincs ma lakás, ól, akol áll helyükön.
Mindenem elhagyatott, a romok rogyadoznak előttünk,
Szép, nagy városaink képe se nyújt ma vigaszt.

Purkircher azonban fontosnak érzi a konkrét történeti események – pl. a székesfehérvári királysírok meggyalázásának – említését is:

Székesvárt hogy esett, ismert, a királyi tetemmel,
Hogy ment semmibe ott eddigi sírkegyelet.
Sértés hempereg ott a kövér földben kutakodva,
Túrja a rőt földet orra hegyével a dög.
Így fertőzi az ellenség a királyi koporsót
És a koporsóból szertedobált tagokat.²¹

A 16–17. században Európa más részein is megerősödő pesszimista és zaklatott, fatalista és rezignált életszemlélet, mely legerőteljesebben a fél kontinenst temetővé és rommezővé változtató harmincéves háború alatt jelentkezett, a romfestészetben²² is éreztette

²⁰ IMRE, *Magyarország panaszai...*, i. m., 41–42.

²¹ *Uo.*, 205–206.

²² A középkori, többnyire bibliai jeleneteket illusztráló romábrázolások (Sámson története, Szodoma és Gomorra, Bábel tornya vagy a jeruzsálemi templom pusztulása) az emberi hatalom korlátaira, a hübriszre figyelmeztettek. A reneszánsz művészek vallásos vagy történelmi jelenetek háttereként szereplő antik romáb-

hatását. A műfajnak egy olyan irányzata fejlődött ki Európában, amelyben – drámai és szenvedélyes, nyugtalanságot és feszültséget kifejező manierista alkotásokat is beleértve – depresszióknak és reménykedésnek a nagy válságkorszakokban megnyilvánuló erőteljes szembeállítását figyelhető meg.²³ Néhány művész felhős, viharos, komor tájba helyezett középkori épületmaradványokat, összedőlt házakat festett. A romállapot a „Memento mori”-gondolatnak és a Vanitas-eszmének a halál- és haláltánc-ábrázolások mellett leggyakrabban alkalmazott, azoknál szubtilisebb, költőibb metaforájává válik – a képzőművészetben és az irodalomban egyaránt.²⁴ Bár a háborús pusztítások tudósításszerű bemutatásával ebben az időben elsősorban a hírlevelekhez, a röpiratokhoz mellékelt sokszorosított grafikai lapok foglalkoztak, a Vanitas-eszme megjelenítése alkalmanként a romfestészetben is a kortárs háborús élmények ábrázolásával kapcsolódott össze.²⁵

Széless Györgynek az esztergomi Szent Adalbert székesegyház és Szent István templom romjairól készült, 1761-es leírása nemcsak ezzel a zaklatott, szenvedélyes romszemlélettel, hanem a *Querela Hungariae*-toposz ún. „jeremiádás” irányzatának retorikai fordulataival is rokonságot mutat. A szerző a Bakócz-kápolna ismertetése után így folytatja beszámolóját: „Az egyszerű kapu, mely innen nyugat felé van, a gyászos pusztulás felé nyit utat” – majd külön fejezetben ismerteti az „érzéseket, amelyek a romok felé vezető úton” elfogják: „Ó, jaj, elhal ajkamon a szó, ha azt a szomorú változást tekintem, mely még aranykorában vagy ezüstkorában volt e szent hely, sőt, ha csupán a vaskor élne benne, ez is tűrhető volna: ha ezzé varázsolná Saturnus, de a helyén csak pusztulást talál!

Költő! Ez az a köhalom, amelyet Saturnus vett át Jupiter helyett, de el is emésztett. [...] Lássátok a kiáltó hiányosságokat, a félig összeomlott falakat, az elhagyott köveket, a kietlen látványt, a falak közül előtört növényeket [...], a tetőzet nélküli kapukat, tornyo-

rázolásait – pl. Mantegnának a bécsi Kunsthistorisches Museumban található Szent Sebestyénjét (Itsz. 301) – már egy újfajta archeológiai érdeklődés és az antikvitás iránti rajongás hatotta át. Helmut BÖRSCH-SUPAN, *Vergänglichkeit der Macht, Macht der Vergangenheit – Ruinen = Der Traum vom Raum: Gemalte Architektur aus 7 Jahrhunderten, Katalog*, Hrsg. Kurt LÖCHER, Marburg, 1986, 93–104; Bazon BROCK, *Die Ruine als Modell der Differenz = Ästhetik gegen erzwungene Unmittelbarkeit*, Hrsg. Nicola von VELSEN, Köln, 1986, 176–190; Alexander MARINOVIC, *Neues Leben blüht aus den Ruinen*, Die Kunst (München), 1988, Mai, 370–377; Uő., *Neues Leben blüht aus den Ruinen: Die Ruine als Motiv der bildenden Kunst*, Kunstpresse, 1989, Juni, 4–9.

²³ A háború szörnyűségeit szenvedélyes irodalmi műben is panaszló Salvator Rosa *Astraea visszatérése* című, 1640–1645 körül készült festményén – mely a harmincéves háború végén megerősödő békevágyat fejezi ki – düledező, romos ház udvarába, az égi látomástól megrettent parasztok körébe száll le az Igazságosság istennője (Bécs, Kunsthistorisches Museum, Itsz. 1613).

²⁴ Jan BIALOSTOCKI, *Művészet és Vanitas = J. B., Régi és új a művészettörténetben*, Bp., Corvina, 1982, 213. „Was dieser heute baut, reißt jener morgen ein; / Wo jetzund Städte stehn, wird eine Wiese sein... / Was jetzund prächtig blüht, soll bald zertruten werden; / Was jetzt so pocht und trotzt, ist Morgen Asch und Bein...” Andreas Gryphius német barokk költő versét idézi MARINOVIC, *Neues Leben...*, i. m., 372.

²⁵ Például Jakob van Ruisdael, Johann Heinrich Schönfeld, François de Nômes vagy Salvator Rosa művei. MARINOVIC, *Neues Leben...*, i. m., 375; BÖRSCH-SUPAN, *Vergänglichkeit...*, i. m., 100–101. A háborús aktualitás metaforikus formában bibliai témát feldolgozó ábrázolásokban is megjelenhetett. Poussin *A jeruzsálemi templom lerombolása* című, 1638–1639-ben keletkezett, antik romokat ábrázoló festménye – melyet a pápa III. Ferdinándnak küldött ajándékká császárrá választása alkalmából – talán Mantova 1627-es, a császári csapatok által történt elfoglalására utal (Bécs, Kunsthistorisches Museum, Itsz. 1556).

kat, a fájdalmasan gyászoló várfalakat: félig leomlottan, rendszertelenül elhullva, az idő vasfogától omladozva már alapjaiban is. [...] Fölötte szabadon süvít a szél, a kövek rend nélkül széthajgálva. [...] Ó, Istenem! Miért is születtem akkor, amikor látnom kell Jeruzsálem érseki székesegyházának rettenetét: anélkül, hogy újra a mennyhez, Istenhez (méltó) székhely épülne? [...] Az ideg feszültség éles fájdalmától eláll bennem a lélegzet, nem tudok tovább haladni, karom ernyedten hull alá, szememet az égre szegzem: »Ámuljatok el ezen ti egek, és kapui borzadjatok meg.« (Jer. 2, 12.)²⁶

Széless nem említi a romokhoz kapcsolódó konkrét nemzeti vonatkozású történeti eseményeket, holott könyve más részeiben ír Szent Istvánról, Bakócz Tamásról, Oláh Miklósról. A múltat csak általánosságban, mitológiai²⁷ és bibliai példákon keresztül érzékelteti. A panaszirodalom hagyományainak továbbélését jelzi, hogy utalásokat találunk azokra az ószövetségi elemekre (a jeruzsálemi templom pusztulása, Jeremiás siralmi), amelyek a *Querela Hungariae*-toposz jeremiadás irányzatának fontos összetevői voltak. Ugyanakkor Széless a barokk teatralitásra jellemző módon kiszámított hatáskeltéssel, felvezetéssel helyezte el szövegébe a deklamáló jellegű, patetikus és expresszív leírást.²⁸

A 17–18. század folyamán Európában – elsősorban Claude Lorrain, Nicolas Poussin, majd Hubert Robert művészete nyomán – egy nosztalgikus, elégikus, festői, néha idillikus hangulatú romfestészet terjed el. Megváltozik a romábrázolások hagyományos jelentésrétegei közötti arány- és viszonyrendszer: a mulandóság, a „Memento mori”-gondolat – részben az újra megerősödő archeológiai szemlélet hatására – egyre inkább háttérbe szorul a – többnyire antik – romokból áradó fenségség és emelkedettség, a „Roma aeterna” szemlélet mögött. Ugyanakkor az emelkedettség lesz a fő hangulati eleme a nemzeti eszme és öntudat erősödésével párhuzamosan főleg Angliában és a német területeken megszorodó, a nemzeti múltat idéző romábrázolásoknak is.

A másfél évszázados török elnyomás emlékének elhalványulásával a korábbi szenvedélyes, tragikus és zaklatott felhangokat a történeti érdekű épületek romjainak 18–19. századi magyarországi leírásaiban is egyre gyakrabban nosztalgikus, elégikus, néha rezignált hangulat váltja fel. A romok egyszerre tanú a történelem és a természet megállíthatatlan, örök körforgásának, illetve a nemzeti múlt, a dicsőséges és hősi előidők nagyságának. A hazafias büszkeséget azonban gyakran árnyékolja be a leírásokban a nemzeti szomorúság és gyász érzése, mely – mint már Széless György leírásában is láttuk – legtöbbször a szóhasználattal²⁹ is hangsúlyozásra kerül. Az „előbbi dicsőségnek csak a szo-

²⁶ SZÉLESS György, *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház: Széless György 1761. évi leírása a Szent Adalbert székesegyház és a Szent István templom romjairól*, Esztergom, Kultsár Alapítvány, 1998, 55–57. Egy részét idézi LÖVEI Pál ismertetése, *Műemlékvédelmi Szemle*, 1998/1, 251.

²⁷ A mitológiai arany-, ezüst- és vaskor említése a humanista hagyományok továbbélésére utal. Nagyszombati Márton 1522-ben írt, *Ad regni Hungariae proceres* című versében így írt: „Akkor Saturnusnak arany századja virágzott, / S földre a csillagos ég kedves ajándéka hullt.” *IMRE, Magyarország panaszai...*, i. m., 153.

²⁸ A barokk patetikus romszemléletéről: *Kunstwerk oder Denkmal?*..., i. m., 68.

²⁹ „Mind a’ két kő” – olvashatjuk Székesfehérváron talált emlékekről – „tanujok e’ régi ditső Város viszontagságainak, mellyek azt mind fényes, mind szomorú állapotba helyeztették a’ Nemzetnek külömbféle

morú emlékét őrzi” – írja Bél Mátyás – a visegrádi vár romja. „Már rom, és a korvini ékességnek szomorú emléke” Mátyás nyéki villája is.³⁰

A leírásokban továbbél az értékvesztés hangsúlyozásának a Querela Hungariae-toposzból kialakult retorikai hagyománya is. „Salamon Torna! Oh te bánatnak és keserűségnek helye! Sok titkos szomorúságnak néma bizonyosága! Tehát csak te maradtál meg régi formádban a’ Visegrádi fényes épületekből? Hol vannak azon Paloták, melyekben Károly Király Menyegzőit tartotta? Hol vannak azon függő kertek, melyekben Erzsébet Királyné gyönyörűségét találta? Hol vannak Mátyás Királynak úgró kutjai és a’ Diadalom innepeken hol fejt, hol veres bort vesztő Múzsáknak alabástrom képei? [...] Óh szép, de szomorú emlékezet!”³¹ A tágabb irodalmi hagyományok továbbélését jelzi ugyanakkor a bibliai eredetre visszavezethető, Európában a középkor óta népszerű „ubi sunt?” („hol vannak?”) Vanitas-motívum retorikus alkalmazása. Hol van ma már – kérdezte Sándor István is – „Mausol Királynak ama’ híres Koporsója [...]”? Hol a’ mi régi Királyainknak sírjaik?”³²

„A’ Visegrádi Vár” – olvashatjuk máshol – „egy a’ legrégebb és legnevezetesebb Várai között Hazánknak; mely Nemzetünk’ sok törzsök Királyainak, ’s Országunk’ Palladiumának sokáig lakó helye volt. Az ő hajdani virágzó állapotját, mikor I. Károly alatt sok Népeknek törvényt szabot, Hazánk’ történetirői elég bőven megírták; ma már lehetetlenség írásainkban az ő omladékjait úgy öszve rakni, hogy az ő fényességében, ’s épségében állítsuk elő az olvasásban ’s régiségekben gyönyörködő Olvasóink előtt: nem is az a’ tétlünk, hanem csak, hogy számoljunk Hazánkfiainak ennek mostani állapotjáról, a’ mellybe az eldühösödött Osmanok’ dúló kartátszai után, a’ mindent megemészítő időnek vas fogai hagták.”³³

Az egykori dicsőség és nagyság elvesztését Visegrád romjainak leírásakor Kisfaludy Károly is panaszolja:

Bús dőledék! mily csendesen állsz ködlepte tetődön,
Nézve komordan alá a Duna habja közé!
Lakja királyinknak, Visegrád! hajdanti virágod
Porba omlt, s élted nemzeti gyászba vegyült [...]

boldog vagy boldogtalan körülményeinek szerént.” (Hazai Tudósítások, 1806, 344.) „Ezen Királyi város fényre minekutánna hatodfélszáz esztendőig tartott volna, szomorú homályba borult [...]. Székes Fejérvár’ nevezetes épületeinek semmi nyomai sincsenek mai nap; várának csekély részei állanak fenn.” (Tudományos Gyűjtemény, 1818, VI, 51–53.) Az I. Lipót által lerontatott kanizsai vár csak a „földből kiálló czövekekben mutatja régi fontosságának szomorú maradványait.” (Uo., 1825, VI, 57. Kiemelések tőlem – P. J.)

³⁰ BÉL Mátyás, *Pest megvételéről*, ford. SZABÓ Béla, Szentendre, 1977 (Pest Megyei Múzeumi Füzetek, 10), 120–121.

³¹ Hazai Tudósítások, 1806, 426.

³² Sokféle, 1808, IX, 115–117. PAPP Júlia, *Művészeti ismeretek gróf Sándor István (1750–1815) írásai-ban*, Bp., Akadémiai, 1992 (Művészettörténeti Füzetek, 21), 36. Az „ubi sunt?”-motívumról: BIALOSTOCKI, *Művészet... i. m.*, 208; LUKÁCSY Sándor, *Ubi sunt: Egy formula rövid életrajza* = L. S., *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor, 1994, 286–318.

³³ Tudományos Gyűjtemény, 1821, XI, 89.

[...] elhunytál; az enyészet vas keze rajtad
 Vad diadalmi jelül hamvadon edzi dühét.
 Küzdél bár, de magas díszeidnek hullani kelle,
 Míg pártolt fiaid oszlopa, sírja levél.
 A múlt századokat látom feltűnni körüléd,
 S lengve vonulni az est sűrű homálya felé;
 S mint a honvesztett láng képzeti visszaröpülnek,
 Lelkem is úgy felleng a kegyes árnyak után.³⁴

Az értékvesztést hangsúlyozó retorikai fordulatokkal találkozunk Hunfalvy Jánosnak a fent idézett Kisfaludy-költéménnyel „illusztrált” Visegrád-leírásában is. „I. Károly és I. Mátyás pompás építményei, mellyeket egykor földi paradicsomnak neveztek vala teljesen elenyésztek, s most már csak a Salamon tornya, a felső vár s az összekapcsoló falak romjai merednek az ég felé, búslakodva az eltűnt dicsőség felett.”³⁵

Arany János a *Toldi szerelmének* VII. énekében Visegrádról írva – ugyancsak az „ubi sunt?”-motívum alkalmazásával – szinte önálló betétként iktatja be az egykori fénycs³⁶ és a saját korabeli szomorú állapot összevetését:

20.

[...] Vizsegrád, Vizsegrád! hol hajdani fényed?
 Magas fellegvárád? parti építményed?
 Dunapart hosszában kerti ékességed?
 Mérföldekre nyúló, párduclakta nyéked?

21.

Ott, hol négy királynak azon idő tájba'
 Megfért volna minden udvari pompája,
 Meg sem töltve bizony negyedfélszáz termét:
 Most rókafi sunnyog, ássa kicsiny vermét.
 Nem néz le kevélyen a Dunára kapu,
 Belül is a zöld tért gaz veri fel, lapu;
 Oda van a lépcsők márvány büszkesége:
 Nyolc egész nagy ölnyi pazar szélessége.

³⁴ KISFALUDY Károly *Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 15–16. Említi – a művész Visegrádot ábrázoló, elveszett festményével együtt – VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes, *Kisfaludy Károly*, Bp., Akadémiai, 1973 (Művészettörténeti Füzetek, 5), 39; KESERŰ, *Várábrázolások...*, i. m., 228. A motívummal a *Hymnus* és a *Huszt* mellett Kölesey *Zrínyi dala* című költeményében is találkozunk: „Itt van a hon, ah, nem mint a régi: / Pusztaságban nyúlnak el vidéki, / Többé nem győzelmek honja már; / [...] / Itt van a bérc, s omladék fölette, / Mciy a hőst és hírét eltemette, / Bús feledség hamván, s néma hant.” KESERŰ, *Várábrázolások...*, i. m., 227.

³⁵ *Magyarország és Erdély eredeti képekben*, rajzolta ROHBOCK Lajos, írta HUNFALVY János, I. Darmstadt, Lange, 1856, 222–223.

³⁶ Ezt Arany – mint jegyzetében közli – Oláh Miklós nyomán írja le.

S a négyszögű udvar eme lépcsők felett,
 Negyven láb magasan – hej! az is oda lett,
 Nem ragyog a földje márvány kirakással,
 Nincs beárnyékolva illatozó hárssal,
 Nem is veszi környül nagy paloták szárnya,
 Száz meg száz ablakkal a kies Dunára;
 Maga a koronát féltő hegyi fészek,
 Az is összeomlott, letörék a vészek.³⁷

A nosztalgikus „borongást” befejező sorok jelzik, hogy Arany korában még elevenen élt a siratóénekek, siratódalok műfaji hagyománya:

De mihaszna borong rajta képzeletem!
 Sirató dalommal föl nem építhetem.

A *Querela Hungariae*-toposz retorikai elemeinek továbbélése azokban a leírásokban is megfigyelhető, amelyek a képzőművészeti és az irodalmi szentimentalizmus és romantika „elhagyatott rom”-motívumával rokoníthatók. A motívum ószövevségi előképére³⁸ utal Széless György az esztergomi templomromok leírásában: „és más nem is lakik benne, mint varjak, boszorkányok, tanyája az éjszakai baglyoknak, menedéke a denevéreknek, szállása az éjjeli hollóknak. Ahogyan az Úr szava szól Izsaiásnál [...]”³⁹

A már csak baglyok-lakta romok okozta látvány szomorúságával később gyakran kapcsolódott össze a régi, vitézi dicsőség és a nemzeti érdek említése. „A’ Kővárak oda vagynak, ’s a’ régi hírünk és tekintetünk is utánok mentt” – írja Sándor István *Egygy régi ’s pusztá Várnak meglátogatásakor* című írásában.⁴⁰ Számos hazai vár „tsak kő halmok és a’ baglyok, denevérek lakásául szolgáló Omladékok, mellyek szomorú el-pusztulásokban, az el multt jobb időt és annak Vitéz hőseit mély halgatástól körül véve, komoly ábrázattal fájlalják.”⁴¹ A rommá lett várakban – olvashatjuk máshol – „most már a’ nemzeti kárt hirdető hollók fészkelvén, és éjjeli denevérek rejtekezvén, nem emberi népet,

³⁷ ARANY János *Összes művei*, V, kiad. VOJNOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1953, 145. Egy részét idézi MAROSI, *Visegrád...*, i. m., 8.

³⁸ „13. És fölveri palotáit tövis, csalán és bogács a bástyáit, és lesz sakálók hajléka és struczok udvara.

14. És találkozik vadmacska a vadebbel, és a kísértet társára talál, csak ott nyugszik meg az éji boszorkány és ott lel nyughelyet magának.

15. Oda rak fészket a bagoly és tojik és til tojáson és költ árnyékában, csak ott gyűlnék együvé a sasok!” (Ésaiás könyve 34, 13–15.)

„Dob trombita zengés, lövés és sok féle musikáknak zengési, / Ez helyen hallattak vigasságot hozó szerszámoknak csengési, / Kik helyén hallatnak most köfalai között baglyoknak üvöltési” – fejezi be Paskó Kristóf is 17. századi költeményében Székesfehérvár pusztulásának leírását. RMKT XVII/10, Bp., Akadémiai, 1981, 158.

³⁹ SZÉLESS, *Az esztergomi...*, i. m., 55–57.

⁴⁰ Sokféle, 1808, IX, 124–127; PAPP, *Sándor...*, i. m., 35–36, 147–148.

⁴¹ Tudományos Gyűjtemény, 1821, II, 37–39.

hanem puszta düledékeket, omladékokat szemlélhetni.”⁴² Ugyanakkor a régi romok természetben való feloldódásának a 18–19. század fordulóján egész Európában népszerűvé, sőt a tájkertekben felállított műromok⁴³ nyomán szinte divatossá váló melankolikus, lélegikus szemléletével is találkozunk ezekben a leírásokban.

A panaszirodalom retorikai fordulatai olyan leírásokban is továbbéltek, amelyekben a kor új kihívásai következtében a korábbi hangsúlyok már eltolódtak,⁴⁴ a szemlélet megváltozott. Régi épületek ellenség által történt lerontásának említésével azokban az írásokban is találkozunk, amelyek – a műemlékvédelmi szemlélet és gondolkodás kialakulásának fontos elemeiként – figyelemfelkeltő vagy figyelmeztető szándékkal számoltak be elpusztult, illetve pusztuló építészeti emlékekről. „Nagy Szerentsétlensége Hazánkknak, hogy a’ Mesterségeknek szép mívei, és a’ Magyarok jó ízlésének tanubizonyságai részszerént a’ vad Szomszédok ellenséges pusztításai; részszerént véletlen esetek által elenyésztek.”⁴⁵

A tudósítók azonban gyakran kárhoztatják az utódok hanyagságát, tudatlanságát és nyereségvágyát is. Thury György zalai sírhalmát „a’ Kereszténység’ vad ellensége feldőltta [...], ’s a’ gondatlan unoka feledte megújítani.”⁴⁶ A motívum említésével egyre inkább – egyfajta ellenpontozásként – az emlékek állapotában bekövetkezett kortárs és közelmúltbeli hanyatlások hangsúlyozódnak. Fejér György Jankovich Miklós gyűjteményét bemutató írásában azt a nagy pusztulást fájlalja, amely a II. József által felosztott szerzetesrendek kincseiben végbement. „Nagy csapást tettek ugyan Hazánkban a’ Tatárok – a’ két száz esztendőig dülő Törökök – de mégis valóban hajdani díszünk nagyobb hajótörést nem szenvedett, mint midőn a’ Honnyi Királyaink, Királynéink, Naggyaink, ’s ditső őseink’ adakozásából, hét száz esztendőknél szüntelen veszélyei között fen tartatott kincseink – emlékeink, – Hazai szorgalmatosságunknak, és Mesterségeinknek remekjei a’ világosítás színe alatt, fel áldoztattak.”⁴⁷ Jankovich Miklós már egyenesen úgy véli, hogy a hazai ókori és középkori emlékek pusztulását nem elsősorban a háborúk dülései, hanem a békeidők hanyagsága és haszonlesése okozta. Mennyi nagy-

⁴² *Uo.*, 1827, II, 44. „Ott állsz Visegrád, ősz Dunánk felett / Intő szoborként, pusztuló romodban, / Ó, mennyi század víva ostromodban, / Míg fénylakodból baglyok fészke lett...” Császár Ferenc versét (Honművész, 1841, 166) idézi SINKÓ Katalin, *Művészet Magyarországon 1830–1870: Katalógus*, II, szerk. SZABÓ Júlia, SZÉPHELYI F. György, Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1981, 448. „Sűrűn laknak itt csókák, s olykor a királyi sas is emelkedik légből a márvány maradványokról” – olvashatjuk a 19. század közepén egy Visegrád romjait ábrázoló metszet leírásában. *Visegrád albuma*, magyarázta HAUFLER J., rajzolta és kiadja SZERELMEY Miklós, Pesten, 11.

⁴³ Adrian von BUTTLAR, *Az angol kertek* – GALAVICS Géza, *Magyarországi angol kertek*, Bp., Balassi, 1999, 36–41.

⁴⁴ Hangsúlyeltolódást jelez, hogy néhány írásból és költeményből (például Kölcsey *Huszt* vagy Kisfaludy Károly *Mohács* című verséből) a veszteségek, a nemzeti tragédiák felsorolása után már a nemzet felemelkedésébe vetett hit optimizmusa csendül ki. „De ne tsüggedj el reménységedben Nemzetem Geniusa; a’ természet időnként megújul, mért nem reménylhetnék ezt a’ Nemzetek?” – kérdi a Visegrád romjain merengő említett szerző is (Hazai Tudósítások, 1806, 426).

⁴⁵ *Uo.*, 1806, 235–236.

⁴⁶ Tudományos Gyűjtemény, 1825, VI, 56.

⁴⁷ *Uo.*, 1817, XI, 11–12.

szerű emlékekkel büszkélkedhetnénk – írja –, ha püspökeink nagyobb gondot fordítottak volna az egyházi emlékek fenntartására. A székesfehérvári ókeresztény katakomba is „noha mind a’ Római birodalom alatt, mind pediglen a’ vándorló vad népek’, és Vandálok dúlása között, nem különben a’ Töröknek kétszáz esztendőig dúló ostromában épen fentartott, nem előbb, mint most két esztendő előtt szemem’ láttára nagy erővel bétörtetvén, egy kertetske’ kerítésének alsó párkányára fordítottatott.”⁴⁸

A Querela Hungariae-toposz évszázadokon keresztül formálódó asszociációi tehát – úgy vélem – hozzájárultak annak a „hieroglifikus tartalmi gazdagságnak”⁴⁹ a kiteljesedéséhez, amely a történeti nevezetességű épületek romjainak 19. századi képzőművészeti ábrázolásait jellemezte. A század első felében a nemzeti-hazafias szemlélet még a topográfiai hűséggel megrajzolt, illusztrációszerű romábrázolásoknak is áhítatos emelkedettséget kölcsönzött. A zsánerszerű alkalmazások⁵⁰ mellett a nemzet sorsának allegorikus megjelenítésére is szolgálhatott a viharos vagy tűzvészről zaklatott tájba helyezett rom több évszázados, a hazai romantika festészetében felelevenedő európai ábrázolási hagyománya. A Querela Hungariae-toposz 19. századi irodalmi továbbélése nagyszerű példájában, a *Hymnus*ban szereplő „zivataros századok”, illetve a „dörgő fellegekbe” sújtó villámok képeit képzőművészeti alkotásokban is megjelenítették.⁵¹ Ligeti Antal festményén „a visegrádi vár a régmúlt és a jelen kettős idejében áll előttünk. Az elvonuló zivatar a zivataros múltat is jelképezi, melynek nyomán az egykor fényes vár e dicső múlt kriptája csupán.”⁵² Villámtól szabadt, viharos ég a háttére a zsámbéki templom romját ábrázoló acélmetszetnek is.⁵³

Itt is tanúi lehetünk ugyanakkor a szemlélet megváltozásának: a vitéz, dicső és zord múlt emlékei a 19. században alkalmanként – mint például Markó Ferencnek a visegrádi romok előterébe helyezett zsánerszerű jelenetet ábrázoló festményén (1859) – már a

⁴⁸ *Uo.*, 1827, II, 46–53.

⁴⁹ SZABÓ Júlia, *A tájrajzolás és tájfestészet = Művészet Magyarországon 1830–1870: Katalógus*, I. szerk. SZABÓ Júlia, SZÉPHELYI F. György, Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1981, 131. Vö. pl. Feszl Frigyesnek a zsámbéki (kat. 12), illetve a visegrádi romokról (kat. 374), Barabás Miklósnak Hunyadi János gáldi templomának (Entz Géza szerint az alsócsobói templomnak) romjairól (kat. 369), Klette Károlynak a makkosmáriai templom romjairól (kat. 381), Ligeti Antalnak (kat. 393), illetve Markó Ferencnek Visegrádról (kat. 399) készült alkotásait. A Visegrádról készült korábbi ábrázolások közül néhányat említ a II. kötetben SINKÓ Katalin, 444.

⁵⁰ Például Kisfaludy Károly *Éjjeli szelvésvész* című alkotása, melynek előterében középkori templomrom látható (Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 3173).

⁵¹ A mohácsi csata halottjainak temetését ábrázoló festményeken Orlai Petrich Soma borús, Kovács Mihály pedig viharos, villámló eget festett. Orlai Petrich Soma: *Perényiné temeti a mohácsi halottakat*, 1860-as évek, Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 6825T; Kovács Mihály: *A mohácsi csata után Perényiné eltemetteti az elesetteket*, 1859 körül, Eger, Dobó István Vármúzeum, ltsz. 55.118.

⁵² *Művészet Magyarországon...*, I. m., II, 444, SINKÓ Katalin szócikke.

⁵³ A. Fesca acélmetszete Ludwig Rohbock nyomán (*Magyarország és Erdély...*, I. m., 197). MAROSI Ernő, *A zsámbéki kolostorromok: A struktúra analízisének kísérlete = Magyar műemlékvédelem*, X, szerk. HORLER Miklós, Bp., Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996, 60.

kisszerű, köznapi és hősiesség nélküli jelen ellenpontozására szolgálnak.⁵⁴ „Valamint Magyar Elődink az eget és időt boszszontó Kőszalokon magosan építették lakhelyeiket, úgy magosan is gondolkoztak, 's a' veszedelmektől nem tartottak. Utóik az alatsón völgybe ereszkedtek le, alatsónul gondolkoznak, 's félékenyekké lettek” – vélte már korábban Sándor István.⁵⁵

Völgyben ül a gyáva kor, s határa
Szűk köréből őse sas-lakára
Szédeleg, ha néha felpillant

– írta Kölcsey is a *Zrínyi dala* című költeményében.⁵⁶

A sürgető aktualitás, melyet a török elnyomás alóli szabadulás vágya motivált, s mely a keresztény Európa segítségével reménykedve festette le az ország kétségbeesett és kilátástalan helyzetét – a panaszirodalom húsba maró, mélyen átértett szenvedélyességével együtt – a 19. században már régen a múlté. A keserves tapasztalatok során formálódó irodalmi toposz idővel frappáns publicisztikai közhellyé vált. A zsámbéki templom romjairól Feszl Frigyes rajza nyomán készített illusztráció magyarázatában így sommázódott a hazai történelem: A keresztény hitre való áttérés után fényes „templomok, oltárok emelkedtek az egy igaz Isten tiszteletére. Majd jött a siralom napja, midőn betelt az idő, hogy a magyar nép megoszlattassék; vad ozmán táborok lepték el a hon vidékeit, s leronták a szent keresztet és feldúlták a templomokat [...]”⁵⁷

A panaszirodalom szemlélete és motívumai, az elveszett dicsőségét sirató, balsors-tépte nép képzete azonban mélyen beleivódott a nemzet tudatába, sőt alkalmanként talán tudatosan végig sem gondolt szellemi inspirációként is jelentkezhettek. Úgy vélem, Feszl Frigyes 1875 körül készített „legkülönösebb és legtalányosabb [...] műromos, düledező formában” elképzelt magyar emlékmű-terveinek értelmezéséhez is közelebb vihet ennek az analógiának a végig gondolása.⁵⁸

⁵⁴ *Művészet Magyarországon...*, i. m., II, 448. A monumentális, pusztulásukban is fenséges antik romok és a zsánerszerű, köznapias jelenetek – a képek előterében játszó gyerekek, pihenő pásztorok – szembeállítás kedvelt motívuma volt a 17–18. századi európai romfestészetnek is. MARINOVIC, *Neues Leben...*, i. m., 374.

⁵⁵ Sokféle, 1808, IX, 124–127; PAPP, *Sándor...*, i. m., 147.

⁵⁶ Kisfaludy Károly így ír Visegrádról: „Barna falad toppant vázként mered a levegőnek, / Mintha kivágya korunk mostoha terhe alól...” *KISFALUDY Válogatott...*, i. m., 15. „A magasra s a mélységre járó tekintet emlékeztethet Visegrád egykori nagyságára s jelen súlyedtségére.” HÄUFLER, SZERELMEY, *Visegrád...*, i. m., 11.

⁵⁷ Vasárnapi Ujság, 1855, 381.

⁵⁸ Hogy Feszl érdeklődött a magyar múlt építészeti emlékei iránt, jól mutatják a zsámbéki templom és a visegrádi vár romjáról készített, említett munkái, illetve a margitszigeti romokról, a budaszentlőrinci pálos kolostor kőtöredékéről és a kassai dóm tornyának címeres kövéről készített ábrázolásai. KOMÁRIK Dénes, *Feszl Frigyes 1821–1884: Kidíltási katalógus*, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 1984, 103–105; Uő., *A nemzeti elem Feszl Frigyes művészetében = Sub Minervae...*, i. m., 110; Uő., *A romantikus romkultusz Feszl Frigyes hazai tárgyú grafikájában*, *MűvÉrt*, 1990/3–4, 145–165. A „műromok” képeit közli még VAMOS Ferenc, *Feszl Frigyes és kora*, Magyar Művészet, 1925, 415.

Az egykor véres valóságtartalommal bíró rémkép ugyanakkor nemcsak a „nemzeti kárt hirdető”, gyászos romok ábrázolásában vagy a nemzethalál költői víziójában kelt életre. A múlt azáltal, hogy a tragédiáin való túllépés igénye válik kiindulópontjukká,⁵⁹ napjainkig fontos része lesz a nemzet felemelkedéséért küzdők öntudatos programjának. A nemzeti öntudat erősödésében kell keresnünk annak okát is, hogy a 19. században nem elsősorban a predestináció elvén alapuló ahistorikus, biblikus, hanem inkább a hőseket,⁶⁰ a korábbi nagyszerű cselekedeteket említő, történeti szemléletű panaszirodalom motívumai élnek tovább. A nemzeti önbecsülés a dicső múlt hagyományainak – köztük az építészeti emlékeknek – felemlítésével, képzőművészeti ábrázolásával erkölcsi megerősítést kapott,⁶¹ akkor is, ha ezek az emlékek pusztulásukkal a nemzet gyászos sorsára is emlékeztettek. S minden bizonnyal azért is.

⁵⁹ A visegrádi fellegrád romjai közül a dunai gőzösökre vetett pillantás „a múltból a jövőbe int, mellyben Magyarhon új felvirágzása ígérkezik.” HÄUFLER, SZERELMEY, *Visegrád...*, i. m., 15.

⁶⁰ Bitnitz Lajos zalai útja során „a’ hazáért vérzett, oda veszett hazafiak’ dicső árnyékait” maga körül „lengeni képzelvén [...] dicsőségek’ emléket”, azaz a „vitézül elhullott Thury György kanizsai kapitánynak Zrínyi György által 1570-dikben emelt sírhalmát” kereste, illetve Bajcsa várát, „hol 1579-dikben Zrínyi György, Batthyányi Boldizsár és Nádasdi Ferencz a’ Magyar vitézségnek remek példáját adák [...]” (Tudományos Gyűjtemény, 1825, VI, 56).

⁶¹ A hazai múlt művészeti, építészeti emlékeinek eliminálására irányuló szélsőséges törekvést a korban „érdemben szinte egyedül Széchenyi” képviselte. SZÉPHELYI F. György, *Felzárkózás vagy elzárkózás: Henszmann Párhuzamának eszmetörténeti összefüggéseihez = Sub Minervae...*, i. m., 93. A nemzeti kultúra múltbeli hiányosságait inkább a kortárs szellemi, művészeti viszonyok jobbítását célzó, figyelemfelhívó szándékkal említette Sándor István; PAPP, *Sándor...*, i. m., 72–73.